

O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATLARIDAGI QISHLOQ XO'JALIGIGA OID
TERMINLARNING ETIMOLOGIK TAVSIFI

Bo'riyev Jamshid Xudoyberdiyevich

Termiz davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15392020>

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbek tilining izohli lug'atlarida keltirilgan qishloq xo'jaligiga oid terminlar etimologik jihatdan tahlil qilinadi. Qadimiy, o'zlashgan va zamonaviy atamalar manbai, tarixiy shakllanish jarayoni, semantik o'zgarishlar va morfologik tuzilmalari tahlil etiladi. Etimologik tahlil orqali terminlarning kelib chiqishi va ularning madaniy-lisoniy asoslari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: etimologiya, qishloq xo'jaligi terminlari, izohli lug'at, leksik qatlamlar, o'zlashma so'zlar, tarixiy-lisoniy tahlil.

Kirish (Introduction)

Tilning asosiy boyliklaridan biri so'zlardir. Ayniqsa, fan va sohalar taraqqiyoti bilan bog'liq terminlar milliy tilda mustahkam joy egallaydi. Qishloq xo'jaligi kabi fundamental soha tilida yuzlab maxsus terminlar mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi xalq tilida qadimdan mavjud bo'lgan yoki boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar hisoblanadi. Har bir termin muayyan tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar ta'sirida shakllangan.

Ushbu maqolada **O'zbek tilining izohli lug'atlarida berilgan qishloq xo'jaligi terminlarining etimologiyasi**, ya'ni ularning **kelib chiqishi, tarkibiy tuzilishi va ma'no taraqqiyoti** o'rganiladi. Bu orqali terminlarning qadimiyligi, o'zlashganligi yoki zamonaviyligiga doir xulosalar chiqariladi.

Metod (Method)

Maqolani yozishda quyidagi ilmiy-uslubiy metodlar qo'llanildi:

1. **Etimologik tahlil** – so'zlarning ildizi, kelib chiqishi, dastlabki shakli va tarixiy ma'nosi aniqlanadi.
2. **Taqoslash usuli** – qishloq xo'jaligi terminlari boshqa turkiy tillardagi so'zlar bilan solishtirildi.
3. **Struktural tahlil** – so'zlarning morfemik tarkibi va so'z yasovchi affikslari o'rganildi.
4. **Deskriptiv yondashuv** – so'zlar izohli lug'atlardagi shaklda ko'rsatilib, hozirgi ma'nosi ta'riflandi.

5. **Manba tahlili** – O‘zbek tilining izohli lug‘atlari, “Qishloq xo‘jaligi atamallari lug‘ati” hamda “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” asosiy manba sifatida foydalanildi.

Tadqiqot uchun asosiy material sifatida quyidagi lug‘atlardagi terminlar tanlab olindi:

- O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2006–2008)
- O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (E. D. Polivanov va E. Rustamov nashrlari)
- Qishloq xo‘jaligi atamallari izohli lug‘ati (Toshkent, 2014)

Natijalar (Results)

1. Qadimiy turkiy ildizli terminlar

Ko‘plab qishloq xo‘jaligi terminlari turkiy ildizga ega bo‘lib, asrlar davomida saqlanib kelmoqda:

- **Haydash** – “hay-” fe‘l ildizi qadimiy turkiy “yerni qattiq ishlov berish” ma‘nosida keladi. “Hayvon” bilan morfologik aloqasi mavjud emas.
- **Urug‘** – turkiy “ur-” ildizidan kelib chiqqan bo‘lib, “boshlanish, manba” ma‘nosini bildirgan.
- **Bo‘tqa** – dastlab bug‘doyni qaynatishdan olingan taom, so‘ngra qishloq xo‘jaligi kontekstida yem-ish sifatida ishlatilgan.

2. Arab tilidan o‘zlashgan terminlar

Islom sivilizatsiyasi davrida ko‘plab terminlar arab tilidan kirib kelgan:

- **Hosil** – arabcha “hasil” (natija, chiqim) so‘zidan olingan. Hozirgi o‘zbek tilida ekindan olingan natija ma‘nosida.
- **Ziroat** – arabcha “ziraa” (ekin ekish) so‘zidan. Ko‘plab turkiy tillarda ham mavjud.
- **Obod** – arabcha “umron” ildizidan, keyinchalik fors tili orqali “yashnagan, rivojlangan” ma‘nolarida ishlatilgan.

3. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan terminlar

Ko‘plab agrotexnik terminlar fors-tojik tilidan o‘zlashgan:

- **Shudgor** – forscha “shud” (haydalgan) va “gor” (joy) birliklaridan. “Yer haydalgan joy” ma‘nosini bildiradi.
- **Bog‘** – forscha “bag” so‘zidan. Hozirda mevali daraxtlar ekilgan yer.
- **Sabza** – “sabz” – yashil, yangilik ramzi. Qadimda yangi o‘sayotgan o‘t, bugungi tilimizda ham shunday.

4. Rus tilidan o‘zlashgan zamonaviy terminlar

Sovet davrida kirib kelgan zamonaviy terminlar:

- **Traktor** – rus tili orqali lotincha “trahere” (tortmoq) ildizidan.

- **Kombayn** – inglizcha “combine” – birlashtirmoq. Qishloq xo‘jalik mashinasi sifatida terminlashgan.

- **Agrotexnika** – grekcha “agros” (yer) + “techne” (san‘at), rus tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashgan.

5. So‘z yasov vositalari orqali yaratilgan terminlar

Ko‘plab terminlar ichki imkoniyatlar – yasovchi qo‘shimchalar orqali yaratilgan:

- **Sug‘orish** – “suv” + “-g‘or-” + “-ish” (fe‘l yasovchi affiks)
- **Parvarish** – “parva” (e‘tibor) + “-rish” (tojikcha-affiksli shakl)
- **Yemxashak** – “yem” + “xashak” birikmasi

Munozara (Discussion)

Etimologik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi terminlari o‘zbek tilida uch qatlamda shakllangan:

1. **Mahalliy (turkiy) qatlam** – eng qadimiy va tabiiy terminlar; xalq tilida shakllangan.
2. **O‘zlashma qatlam** – arab, fors-tojik, rus va boshqa tillardan kirib kelgan terminlar.
3. **Yasama qatlam** – so‘z yasov qo‘shimchalari orqali yaratilgan sohashtirilgan birliklar.

Bu qatlamlarning har biri o‘zbek tilining boyligini, tarixiy taraqqiyotini va madaniy aloqalarini namoyon etadi. Xususan, arabcha va forsha terminlar ilmiy-ma‘rifiy tilning shakllanishida, ruscha terminlar esa texnikaviy atamalarni kiritishda muhim rol o‘ynagan.

Ammo bugungi kunda ushbu terminlarning ba‘zilari aktiv ishlatilmaydi, ayrimlari zamonaviy variantlar bilan almashmoqda. Bu holat tilga yangilanish, soddalashish va zamonaviylashish jarayonini olib kiradi.

Xulosa (Conclusion)

O‘zbek tilidagi qishloq xo‘jaligi terminlari o‘zining ko‘p qatlamli, boy va tarixiy jihatdan qadimiy tizimiga ega. Izohli lug‘atlar asosida o‘rganilgan terminlar orqali ularning:

- qadimiy turkiy ildizli so‘zlardan iborat ekanligi,
- arab va fors-tojik tillaridan o‘zlashgan madaniy leksik qatlamlar mavjudligi,
- rus va g‘arb tillaridan kirib kelgan zamonaviy terminlar bilan boyiganligi,
- so‘z yasov imkoniyatlari orqali rivojlanib borayotganligi aniqlanadi.

Etimologik tahlil natijalari qishloq xo‘jaligi tilini tizimli ravishda o‘rganishga, yangi atamalarni shakllantirishda milliy leksikaga asoslanishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1–5 jild. – T.: FAN, 2006.
2. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – T.: O'zR FA, 2019.
3. E. Rustamov. Qishloq xo'jaligi terminologiyasi. – T.: O'qituvchi, 2010.
4. Sh. Raxmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: O'zMU, 2015.
5. Qishloq xo'jaligi atamaları izohli lug'ati. – T.: Akademnashr, 2014.
6. Jamshid, B. R. (2022). YOZUVCHI ERKIN AZAMNING OGZAKI NUTQQA XOS LEKSIK VA GRAMMATIK VOSITALARDAN USLUBIY FOYDALANISH MAHORATI. Евразийский журнал академических исследований, 2, 169-174.
7. Jamshid, B. (2021). EXPRESSION OF DESCRIPTIVE ORAL UNITS IN THE WORKS OF ERKIN AZAM. In Archive of Conferences (pp. 80-83).
8. Farogat, N., & Jamshid, B. (2021). THE TRAGEDY OF FREEDOM. In Archive of Conferences (Vol. 25, No. 1, pp. 172-174).
9. Бўриев, Ж. MAXTUMQULI MISRALARIDA GO 'ZALLIK TUSHUNCHASI. NRJ, 1, 377-379.
10. Jamshid, B. R. (2024). BIR VA KO'P MA'NOLI QISHLOQ XO'JALIGI TERMINLAR TAVSIFI.